

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

УДК 821.161.2 Мордовець

Надія БОЙКО

ДАНИЛО МОРДОВЕЦЬ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ

У статті проаналізовано окремі аспекти культурно-громадської, публіцистичної та літературної діяльності Д.Мордовця – відомого російського письменника з глибоким українським корінням. Більшість його творчого доробку належить російській культурі, однак Д.Мордовця слід вписувати в український літературний контекст, передусім зважаючи на національну самоідентифікацію та діяльну участь в українських культурно-просвітницьких проектах. Закцентовано його активну участь у культурно-громадському житті спільноти українців у Петербурзі; в започаткуванні традиції вшанування пам'яті Т.Шевченка, збиранні, виданні і популяризації творів. Д.Мордовець долучився до формування шевченкіани, ідеться про рецензію на «Кобзар», статтю «Роковини Шевченка в Петербурзі» тощо. Аналіз малої прози кінця 1850-х років засвідчує її зв'язок з українською літературною традицією на стильовому й ідейно-проблемному рівні. У центрі авторської обсервації – життя «маленької людини», сповнене щоденних випробувань, що зумовлені соціальною несправедливістю. Ці твори за стилем і тематикою близькі до «Народних оповідань» Марка Вовчка, однак не є епігонськими. Виокремлено ліризм, гумор та іронію малої прози, як особливості індивідуального стилю письменника. Проза кінця 1880-х характеризується жанрово-стильовим новаторством, ідеться про арабески, фрагментарну малу прозу; з цього ряду творів проаналізовано арабеску «Сон – не сон». У творчому доробку письменника цього періоду є низка художньо-історичних творів, якими автор прагнув популяризувати історію України, ознайомити читацький загал із видатними історичними постаттями. Однак специфічний авторський підхід до змалювання історичної дійсності – трафаретність і анахронізм – стали причиною різкої критики і зниження читацької уваги до творів.

Ключові слова: проза, оповідання, образ, жанр, арабеска, джерело, історична розвідка.

Постановка проблеми. Творчість Д.Мордовця зчаста опиняється поза українським літературним контекстом передусім тому, що з величезного доробку тільки з десятків його творів написаних українською мовою і на українському матеріалі. Та попри те, Д.Мордовця, як зрештою й інших письменників XIX ст. із «подвійною літературною фізіономією» (І.Франко), слід вписувати у вітчизняний літературний процес, виходячи з таких критеріїв як національна самоідентифікація, естетичні і художньо-стильові особливості творів. Письменник зажив слави почесного й діяльного глави українців у Петербурзі, ідеться насамперед про його роль у вшануванні пам'яті Т.Шевченка, виданні й популяризації його творів, моральну й фінансову допомогу молодим українським талантам і просто українцям.

Мета статті – висвітлити окремі аспекти культурно-просвітницької діяльності Д.Мордовця, простежити ідейно-проблемні й художньо-стильові особливості його україномовних творів у контексті прози другої половини XIX ст.

Виклад основного матеріалу. З кінця 1850-х років центром національно-культурного руху українців став Петербург, де з різних причин (як от – кращі можливості самореалізації і професійного зростання, а насамперед через більш-менш лояльне і помірковане ставлення влади, поліетнічність і космополітичність міста) згуртувалася і чимала українська громада на чолі з колишніми кирило-мефодіївцями. За короткий час тут удалося реалізувати знакові для української культури видавничі проекти: двотомник «Записки о Южной Руси» (1856, 1857), «Чорна Рада» (1857) та «Граматика» (1857) П.Куліша, «Народні оповідання» (1858) Марка Вовчка, «Кобзар» (1860) Т.Шевченка, твори І.Котляревського та Г.Квітки-Основ'яненка та ін., «Малорусский литературный сборник» (1859), альманах «Хата» (1860) та наймасштабніший – журнал «Основа» (1861-1862). Активні учасники української петербурзької громади – П.Куліш, М.Костомаров, Т.Шевченко, В.Білозерський та ін. – ставили перед собою завдання «оборони самостійності української національності і

літератури» та «бачили перед собою реальне селянство з його проблемами і вимогами <...>, намагалися ввійти в нарід і піднести його з занепаду» [1]. Одним із членів цієї громади, за котрим закріпилася слава «глави петербурзького українофільства», був Данило Мордовець (1830-1905) — етнічний українець, котрий, судячи з автобіографії, ніколи не забував про своє козацьке походження, а під час навчання у Петербурзькому університеті зацікавився Україною та її історією, вивчав і високо поцінював народнопоетичні твори.

У студентські роки спробував себе в ролі поета, написавши поему «Козаки і море», що побачила світ тільки 1859 р. в «Малорусском литературном сборнике». Закінчивши університет, Д.Мордовець повернувся до Саратова, де працював редактором «Саратовських губернських ведомостей», згодом помічником секретаря статистичного комітету. На той час секретарем комітету був М.Костомаров, відбуваючи заслання за участь у Кирило-Мефодіївському братстві. У спогадах «З минулого та пережитого» Д.Мордовець так згадував їхню співпрацю: «Тими часами козакував у неволі, як той Кішка Самійло, і Микола Костомаров у тому ж городі Козлові, чи то пак у славному Саратові. І от ми з ним, козакуючи сяк-так, керували укупі і «Саратовским губернским статистическим комитетом», любенько нанизуючи, як колись татари бідних невільників на аркани, оту гаспидську «статистику» на цілі юрби усяких «таблиць» [2]. Знайомство з М.Костомаровим сприяло формуванню світогляду Д.Мордовця, його становлення як прихильника українства й автора художньо-історичних творів і науково-популярних історичних розвідок. Д.Мордовець-белетрист часто покликався на костомарівські розвідки як історичне джерело, використовував їх для обґрунтування своїх думок, як, наприклад, у передмові до повісті «Палій» (1896–1897). Без сумніву, що і знайомство з Ізм. Срезневським позитивно вплинуло на подальшу дослідницьку й пошукову зацікавленість Д.Мордовця.

1873 року Д.Мордовець повернувся до Петербурга, де активно виступав у пресі як публіцист та історик-популяризатор. Його натурі були характерні вагання і поспішність, відсутність послідовної системи поглядів і намагання догодити всім, що давалося взнаки протягом усього життя. Д.Мордовець дуже часто захоплювався різного роду «віяннями часу», одним із таких була теорія про необхідність централізації розумової й матеріальної сили. У статті «Печать у провинции» (1875) запропонував теорію про необхідність обов'язкової концентрації всього цінного навколо великих центрів. Треба віддати належне його висліді «Русские исторические женщины. Популярные рассказы из русской истории» (1874), в якому проводить диференціацію жіноцтва залежно від вольових й інтелектуальних здібностей, зокрема автор виокремив два найпоширені типи: «західний», представниці якого вирізняються високими інтелектуальними і духовними рисами, динамічністю й ініціативністю, і діаметрально протилежний – «східний», або «теремний», якому властива безхарактерність, безініціативність, зацікавленість матеріальним світом.

Помітною була роль Д.Мордовця в громадсько-культурному житті, про що свідчить листування з такими відомими представниками української культури, як Я.Щоголев, М.Драгоманов, Б.Грінченко, О.Кониський, М.Старицький, М.Лисенко, Олена Пчілка, М.Кропивницький, М.Павлик тощо; його ініціативність у захисті української культури та її діячів, допомога у виданні дешевих і популярних книжечок для народу, фінансова й моральна запомога українцям, котрі опинилися у скруті. Як згадували сучасники, без його діяльної натури важко уявити життя української громади в Петербурзі, де він «зміг зберегти лагідні особисті зносини з самими ріжноманітними, навіть протилежними по напрямку, літературними і громадськими гуртками, він був дуже корисний скрізь, де треба було здобути у адміністрації якийсь дозвіл чи піддержати чиесь прохання чи просто допомогти комусь в нужді. <...> Все це він робив як через те, що взагалі не вмів одмовляти людям, <...> так і з щирих симпатій до українського руху» [8, 298]. Так, при НТШ за його фінансової допомоги було засновано іменну премію за найвдаліше історичне оповідання. (До речі, 1000 рублів пожертви на товариство – це гонорар, виплачений Д.Мордовцю Є.Чикаленком за замовлену, але не публіковану кілька років повість «Дві долі») [9, 194]. Окрема сторінка його громадсько-просвітницької роботи – шевченкіана; цьому вочевидь сприяло як особисте

знайомство із Т.Шевченком, так великий пістет. Брав участь у виданні, популяризації творів Т.Шевченка (автор рецензії на «Кобзар», передмови до «Иллюстрированного «Кобзаря» Т.Г.Шевченко», статті «Роковини Шевченка в Петербурзі», спогадів «Із минулого та пережитого»), організації шевченківських вечорів, на яких обов'язково виголошував промову. «Ці промови завжди викликали щирі й гучні оплески публіки, що відносились не стільки до змісту промов, в більшості трохи шаблонного, скільки до симпатичної постаті сивого дідуся, од котрої справді віяло сороковими роками, шевченковими часами...» [8, 298]. 1893 р. серед членів української громади Петербурга виникла ідея створення «общества почитателей Т.Г.Шевченка», статут і розлогу пояснювальну записку якого написав художник М.Мікешин, котрий теж особисто був знайомий із Т.Шевченком, упорядковував його спадщину, опікувався підготовкою шевченківських вечорів і концертів. Передбачалося, що метою цього товариства буде «увіковічення пам'яті про великого художника і поета <...> (пошук) коштів для облаштування музею і школи, а також <...> допомоги як рідним покійного поета в скруті, так і вихідцям з Малоросії, котрі в скруті, але посвятили себе мистецтву і науці» [8, 300]. Звернення підтримало чимало відомих і менш відомих українців і росіян, але воно не могло не викликати в них сум'яття і навіть гіркий осад через надмірну компліментарність на адресу царської родини й уряду в цілому. П.Стебницький узагалі був переконаний, що М.Мікешин «перейшов міру звичайного опортунізму; з його «общества почитателей Шевченка» мала вийти скоріше образа шевченкової пам'яті» [8, 303]. М.Драгоманов теж доволі різко відреагував на цю ініціативу і в листі до Д.Мордовця відверто назвав це самодонсом: «Думаю, що уряд не дозволить «Общества» і буде правісінький по-своєму – бо Ш-ко все-таки був переступником і не покався, як Достоевский. <...> А хоч би й дозволив, – так що буде робити «Общество», коли популярна література заборонена, а вся літерат. укр. поставлена в виключний стан» [8, 296]. Ясна річ, що навіть попри особисте знайомство Д.Мордовця із деякими міністрами й чиновниками, а також його наполегливість і особливий талант переконання, царський уряд, остерігаючись сепаратизму, так і не дозволив створити товариства.

Д. Мордовець, як і творчий доробок, часто ставали об'єктом гострої критики, і її діапазон був доволі широкий – від конструктивної: «Всі ці недогляди, зауважені нами при читанні «Сагайдачного», ми однак визнаємо, що цінність повісті їх переважає» [6, 142] – до різко емоційної: «вінегрет в голові» (М. Драгоманов), «автори історичних романів дуже мало тямлять власне історії, опріч Мордовця, який не тямить нічогосінько» (С.Єфремов) [7, 55]. Тодішня критика в особі М.Костомарова позитивно відгукнулася про україномовні твори письменника: «Ваша «Солдатка» превосходна, Данило Лукич! Ради Бога, пишите поболее. Вы теперь едва ли не лучшая надежда наша... Кулиш в восхищении от Ваших повестей...» [3, 211]. Творчу активність згодом зауважив І.Франко, віддаючи належне його володінню і відчуттю української мови, та водночас із розпачем констатував: «Яка величезна різниця! Так і видно відразу, що п[ан] Мордовець властиво працює на ниві літератури московської, а на вбогу ниву українсько-руського письменства являється тільки рідко, що так скажу святочною порою, не для літературного заробітку, але пертий непоборимою потребою – вилити на рідній мові ті думи, чуття і спомини, котрі не завсігди можна вилити на мові чужій» [4, 148]. Та попри це І.Франко долучився до популяризації художніх творів Д.Мордовця. Про впливовість у тодішньому культурному просторі свідчить хоча б лист І.Франка до О.Кониського щодо планів видання часопису «Зоря»: «Я дуже бажав би знати, як погляне на се діло наша петербурзька колонія і чи відтам случайно ми не могли б надіятись якоїсь моральної підмоги <...> Самі знаєте, що появлення імен Костомарова і Мордовця на листках “Зорі” мусило б високо піднести її значення» [5, 478].

Літературна спадщина Д.Мордовця різнопланова як за тематикою – у поле обсервації потрапляє життя українців-переселенців на Амур, жебраків, доля пореформеного селянства, трагедія солдатки, історія України, Росії та інших держав, так і за жанрами – поема, арабески, оповідання, нарис, роман на тему сучасного життя, історичні повісті та романи. З-поміж особливостей його малої прози українською мовою варто виокремити

фрагментарність, відсутність чіткої сюжетної лінії, його оповідання – це своєрідні рефлексії на окремі епізоди життя, у яких автор дозволяє собі час від часу легку сатиру й іронію. Такий жанрово-стилістичний підхід домінує переважно у творах 1880-х років. На неординарність авторського стилю свого часу звернув увагу І.Франко, характеризуючи перше (нап. 1855 р., надр. 1885 р.) оповідання: «Не помилимося, коли назвемо «Старці» найоригінальнішим і найглибше задуманим з усіх оповідань п.Мордовця» [10, 187]. На прикладі життя Гриця («Старці»), Катрі («Салдатка» нап. 1859 р., надр. 1861 р.) порушує тему підневільного становища селян; не кращою є і доля Василя, сина сільського дяка («Дзвонар» нап. 1858 р., надр. 1861 р.). Письменник штрихами змальовує трагедію «маленької людини», над долею якої тяжіє фатум. «Се вже так нам, чорним людям, на роду написано чужі сльози ковтати <...> так воно зроду-віку ведеться... Усе од Бога <...> ніхто його писання не змінить» [11, 73] – розраджує Катрю бабуся («Салдатка»). Та все ж герої його оповідань переконані, що кожна людина має право на щастя, а причиною людських трагедій є фатум і соціальна нерівність: «...усе чудно та наче нерозумно на світі постановлено: пані рожає панича, Товкачика – парубка; одному – холя-воля, другому – панщина» [11, 62]. Названі вище твори тематично близькі до реалістичних «Народних оповідань» (1857) Марка Вовчка, однак не є епігонством чи наслідуванням, бо, як вважав В.Беляєв, «подібність засобів і прийомів художнього вислову обох письменників визначається перш за все особливостями утвердження реалістичного методу в українській прозі цього періоду» [11, 13]. До того ж, персонажам оповідань Марка Вовчка властивий «момент возвеличення, ореол мучеництва і незаплямованості, певної піднесеності понад природну височину визначають їх як типи» [12, 76].

Із вражень Гриця («Старці»), котрий розповідає про марні намагання батьків врятуватися від голоду й про своє безталанне життя жебрака, Д.Мордовець складає картину безпросвітнього становища кріпаків. Згадуючи бездушність і захланність пана, Гриць з гіркою іронією зауважує: «Із усієї худоби зостався у нас старий собака Бровко, – пожалів пан, не взяв його за подушне» [11, 42]. Старцюючи Гриць пізнавав світ і людей, усвідомив, що добрих панів не буває, що кріпаччина з її податками і побоями, напівголодним і безправним життям гірша за жебрацтво, а людська доброта і дотримання християнських заповідей є основою життя простих людей. Як християнин Гриць на нікого не тримає зла і нікого не звинувачує у своїх бідуваннях, навіть «пана простив – не вміні йому, владико, в суд його прегрішення!» [11, 54].

Чіткими штрихами в оповіданні «Салдатка» змальовано трагедію дружини молодого москаля, яка приречена на злидні, бідування, а щонайгірше – приниження жіночої гідності. Центральним є трагічний образ молодої жінки Катрі, котра попри перестороги одружується з рекрутом Семеном, а згодом без вагань супроводжує його на службу. І якщо Устина («Інститутка» Марка Вовчка), ставши солдаткою, почувається щасливою, бо ж «любо дихнуть на волі», то Д.Мордовець, як і згодом І.Нечуй-Левицький у повісті «Дві московки», актуалізує комплекс проблем, зумовлених солдатчиною. Спостерігаючи за виснажливою муштрою і жорстоким ставленням офіцера до солдатів, Катря зважується провести з ним ніч, аби тільки полегшити службу чоловіку. Повернувшись удосвіта додому та побачивши чоловікові страждання, «... очей не зведе; упала на стіл, а сама плаче-плаче» [11, 72]. Якщо в оповіданні «Старці» домінує атмосфера християнської любові й доброти, то Катрі доводиться стикатися з постійними приниженнями як з боку офіцерства, так і дрібного чиновництва. І якщо М.Гоголь, особливо у «Мертвих душах», змальовує картини катастрофального морального упадку російського чиновництва й дворянства, то Д.Мордовець (як, до речі, і О.Стороженко в курйозній новелі «Вуса», оповіданнях «Убийца» і «Тетушкина молитва») акцентує тільки на окремих аспектах цієї проблеми. Так, у сцені зустріч Катрі з «добрим і щирим» паном з «мідяними гудзиками», котрий, погрожуючи тюрмою, вивуджує в нещасної останнього карбованця, письменник викриває підступне дрібне чиновництво і саркастично констатує: «А їх і так доволі». Без звинувачень чи морально-дидактичних резюмувань, залишаючи простір для читацьких роздумів, письменник із сумом висновує: «Такий случай...» [11, 78].

Історія Василя, сина сільського дядька, з оповідання «Дзвонар» – типова на той час історія скаліченої дитячої душі та надломленого життя. Його спогади про безжурне дитинство, навчання і розваги на природі змінюються розповіддю про тяжкі роки перебування у бурсі: «Почали мене вчити – не просьбою, не грозьбою, а червоною лозою та гнучкою вербою. <...> молоде тіло – швидко гоїться; дитячі сльози швидко висихали; тільки на серці у дитини недобре накупало» [11, 58]. Упіймавши Василя за таким «негідним» вчинком як читання світської літератури, його виганяють із бурси. Найвлучнішу сатиричну характеристику процесу навчання і взагалі морального стану суспільства дає Позіхайлик у прикінцевому діалозі з Василем: «Оце, я бачу, і у вас у бурсі таке ж диво, як у нас у полку: і ахвіцери нічого не читають <...> такі ж і попи з вас будуть!» [11, 61]. Д.Мордовець, представляючи внутрішній світ героя через монолог-сповідь, виявив себе вправним психологом у створенні образу старого, розтоптаного бурсацьким життям сільського дзвонаря. У вирішенні поставлених проблем не останнє місце займають картини природи, яка дисонує з реальною дійсністю. Характеризуючи названі вище оповідання, І.Франко зауважив: «У своїх українсько-руських творах <...> п.Мордовець переважно поет, і то поет ліричний. Не чарує він нас ані силою, ані пластикою картин, ані будовою і викінченням цілоти, – противно, під кожним з тих зглядів творам його багато дечого можна би ще побажати. Але під зглядом мелодійности язика і сердечної щирости тону, тремтячого в кождім уступі тих очерків в українсько-руській літературі мало хто йому дорівняє» [4, 184-185].

Після двадцятирічної перерви, під час якої Д.Мордовець нічого не писав українською, у 1880-х роках побачила світ низка невеликих за обсягом творів, які позначені подальшими жанрово-стильовими пошуками. Деякі з них вирізняються з-поміж тогочасної української прози і їх можна вважати чи не першими зразками фрагментарної прози. І. Франко, називаючи їх арабесками (за сучасним визначенням, це невеликі за обсягом художні тексти, з елементами фантастики, несподіваною композицією, насичені іронічним пафосом, гротеском, зорієнтовані на ефект при поєднанні поетичних і комічних компонентів [13, 89]), перший збагнув таку перемену: «Тепер, в р. 1882, він, столичний літерат, хіба тільки думою, споминами залітати може на Україну, і через те не побут народу, але свої власні думи, чуття й мрії (підкреслення. – Н.Б.) виводить перед нами» [4, 187]. Схожі міркування про причини звернення до форми арабесок висловив і В.Беляєв: «Без живих життєвих вражень, без ґрунтового, детального знання особливостей реальної дійсності, без особистої участі художника в соціальних процесах, що відбувалися на той час в Україні, неможливо було створити скільки-небудь значні реалістичні твори на матеріалі сучасності» [11, 27]. Це, вочевидь, була тільки одна з передумов, і то не головна, важливішим, думається, було намагання і остання спроба відірватися від продукування масової літератури, в основному написаної з комерційною метою. Під кінець життя у листах до друзів та в автобіографічному оповіданні «Сорока на лозі» Д.Мордовець бідкався, що більшість творів написав на догоду публіці. Варто зазначити, що в літературі 1880-х і наступних двох десятиліть спостерігається жанрове оновлення і зміна парадигми художнього мислення, і навіть у репрезентантів реалістичного письма несподівано з'являються елементи естетики натуралізму чи імпресіонізму (наприклад, у такого «традиціоналіста» як О.Кониський).

Показовою в цьому аспекті є арабеска «Сон – не сон», у якій експресивно, уривчастими реченнями зацентровано на емоційному стані героя, котрий перебуває під глибокими враженнями від концерту Пабло де-Сарасат – відомого іспанського скрипаля. Музика породжує різні асоціації, і у свідомості героя починають зринати образи різних постатей, які пов'язані з Україною і так чи інак уособлюють її минувшину, сьогодення і майбутнє. Найприкметнішим явищем в історії України було гетьмансько-козацьке самоврядування, яке за гетьманування Ю. Хмельницького через його недалекоглядність і нерозважливність, постійні міжусобиці і російську колонізаторську політику вироджується. Через те, вочевидь, у названій арабесці Ю.Хмельницький постає в образі старця, котрий ходить із булавою (як прозорий натяк на те, що не зумів вчасно погамувати свої амбіції), і котрого, як новоявленого

Марка Проклятого, через заподіяне Україні лихо не приймає земля. Д.Мордовцеву сучасність чи не найвлучніше характеризують слова з пісні кобзаря Вересая: «Нема в світі правди, правди не зіскати», доповнені видінням славнозвісних нечуївських сварливих бабів Параски та Палажки, котрі стали уособленням відходу від традиційних морально-етичних імперативів, демонструють дегуманізацію і занепад села, в якому Катря («Салдатка») колись знайшла підтримку і розуміння. Майбутнє в прозаїка асоціюється зі знаковими для України постатями – Т.Шевченка і М.Костомарова, як яскраві репрезанти української культури, доля котрих складалася доволі драматично, однак саме на їх нескореність духу і самопожертву і має орієнтуватися оновлене українське суспільство.

Особисте знайомство і спільна робота над «Малорусским литературным сборником» зумовили високий пієтет Д.Мордовця до М.Костомарова як історика і людини, котра постраждала за свої проукраїнські погляди, саме його образ постає в оповіданнях «Скажи, місяченьку», «Із уст младенців» та в біографічному романі «Професор Ратміров». Оповідання «Із уст младенців» – це, власне, авторські рефлексії, навіяні спогляданням за поведінкою тварин у зоопарку. У свідомості оповідача старезний і величний орел асоціюється зі свободою і козацькою вольницею та уособлює образ заграбованого, а тому мовчазного й зажуреного українця. Це – ціла Україна зі своєю багатовіковою славною і звитязною історією, однак сучасність – клітка, в якій залишається хіба що згадувати «молодіи годи, та степи безкраї, та високу скелю над Дніпром». Зовсім інші думки навіює поведінка ведмедів (росіяни), які рвуться до відвідувачів, випрошують найдки, що зрештою і підштовхує автора до сумного висновку: «Так саме на всім світі діється: хто кричить, тому й дають, а хто мовчить та жде – тому зась».

Дослідники творчості Д.Мордовця схильні виокремлювати два періоди: 1870-1880 рр. – найбільшого розквіту, серйозного підходу до історії, та 1890-1900 рр. – час, коли він з історика-белетриста перетворився на «могильника історичної науки, романиста-компільатора» [14, 50-51]. У доробку Д.Мордовця є чимало творів, у яких відображена як історія стародавнього Єгипту, Юдеї, Риму, так і різні історичні епохи Росії та України. До найменш удалих можна віднести твори на теми історії Єгипту і Риму, вони – радше рефлексії тривалої подорожі цими країнами. На їхньому тлі вирізняються художньо-історичні твори, в основі яких лежать події, пов'язані з розколом у Росії та життям України в XVII-XVIII ст. Однак вони мають трафаретний характер, спостерігається нехтування художньою та історичною правдою, історичну епоху змальовано на основі кількох мемуарів або ж записок анекдотичного характеру, а головне – історичні події висвітлюються із сучасного погляду. Окрім цього, особливістю художньо-історичних творів російською мовою є надмірна поетизація образу України й захопленість морально-етичними й естетичними рисами українців, яких автор протиставляє росіянам, і значні історичні анахронізми. Д.Мордовець один із небагатьох письменників XIX ст. висловився про жанрові особливості історичного твору, співвідношення історичної і художньої правди, різницю між методами праці історика-вченого та історика-повістяр. Якщо вчений може робити висновки тільки на основі перевірених фактів, то повістяр чувається вільніше і може відтворити моменти, які слабко висвітлені історією, виходячи з основ загальних законів життя, до того ж: «Хоч документи і нічого не говорять про те, що було чи не було, то чи інше, але за сумою таких даних воно повинно було бути <...> і тому було» [15, 126].

Поштовхом до написання художньо-історичних творів було прохання Є.Чикаленка, котрий вважав, що Мордовець «ще не забув української мови і володіє нею ще краще, ніж молоді наші белетристи», і дуже шкодував, що «у нас досі немає свого такого геніального брехуна, як Сенкевич, який би історичними оповіданнями розбуджував патріотизм та інтерес до нашого минулого» [9, 193]. У художньо-історичних творах, пов'язаних з історією України («Сагайдачний», «Дві долі», «Палій, воскреситель Правобережної України», «Кримська неволя»), спостерігається намагання художньо осмислити історичні процеси, хоч це і не завжди вдавалося, навіть попри значний акцент на достовірні факти і підкріплення фабульного розвитку документами чи історичними розвідками. Своєрідна Мордовцева

«документальність» тільки зумовила захарашення твору цитатами, прямими і дещо трансформованими. З іншого боку, залучення різноманітних народнопоетичних зразків, їх злиття з авторською розповіддю, використання фольклорних даних для характеристики героїв зумовлювало розвиток фольклорного історизму. Аналізуючи художньо-історичні твори Д.Мордовця, варто мати на увазі авторське розуміння принципу змалювання історичних подій і осіб: «Не наша справа показувати бурхливе політичне життя героя України (*тут П.Сагайдачного – Н.Б.*), як свято він зберігав союз із Польщею, як рятував від турків і кримців, як вірний своїм союзникам полякам, рятував свого королевича: це справа правдивих істориків. Для нас найбільш симпатичним є особисте життя цього суворого козацького батька» [11, 485]. Історичні анахронізми і домислювання так чи інак подибуємо і в інших художньо-історичних творах Д.Мордовця. Безперечно, мав рацію М.Сиротюк, зауваживши, що при написанні творів на історичну тематику «не можна обмежуватися відомими біографічними фактами, особливо коли їх мало. Він може відступати від цих фактів, може й домислювати» [16, 47], однак, на наше переконання, воно не повинно перетворюватися на самоціль при написанні навіть художньо-історичного твору, оскільки при такому підході спотворюється історичний фактаж, що зовсім не сприяє формуванню у читача бачення про історичну епоху чи особу. В.Антонович, аналізуючи повість Д.Мордовця «Сагайдачний», був схильний вважати, що причиною численних анахронізмів усе ж таки є поспішність при доборі і вивченні історичного матеріалу і при написанні, а також намаганням підсилити твір цікавими й ефектними моментами [6, 137].

Серед історичних постатей України Д.Мордовця найбільше зацікавив Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьмануванню котрого й присвятив художньо-історичну повість «Сагайдачний» (1882). «Якщо кому зі своїх синів Малоросія повинна поставити пам'ятник, – зауважив автор повісті, – то безумовно, Петро Конашевич-Сагайдачний – одна з найбільших і найблагородніших постатей в історії Малоросії» [11, 94]. Та три різні зачини (казковий, ретроспективний і хронікальний) засвідчують невизначеність щодо підходу змалювання цього образу, а втім це можна вважати дріб'язком порівняно з тими історичними неточностями, яких припустився Д.Мордовець, на що свого часу звернув увагу В.Антонович у рецензії на твір [6]. Так, історик указав на низку змальованих подій, якими не тільки порушено хронологію, а й спотворено історичну реальність, і запропонував своє розуміння художньо-історичного твору, будучи переконаним, що «відхід від точної історичної істини не повинен в історичній повісті допускатися без причини, там, де умови художньої творчості цього не вимагають <...> оповідь історичної повісті, не має права вводити обставини, які не належать описуваній місцевості і середовищу і описуваній епосі» [6, 136]. Крім суто історичні анахронізми, історик звернув увагу й на ряд часово-просторових і мовних огріхів: «... на сцену з'являється військовий писар з атрибутами своєї посади: у нього чорнильниця за поясом і «каламар» за вухом» [6, 141] та ін.

Повість «Сагайдачний» – це нанизування сюжетів народних дум і пісень («Про козака-нетягу Ганджу Андібера», «Про Самійла Кішку», «Про Олексія Поповича і бурю на Чорному морі» та «Про Хведора Безрідного») і фактів, котрі не завжди пов'язані між собою, що зрештою і вплинуло на створення образу головного героя твору: прозаїк повністю ототожнив його з козаком-нетягою Ганджою Андібєром. Образ гетьмана Сагайдачного створено у прикметному для письменника стилі – міфологізації. Що ж до тих сцен повісті, де Д.Мордовець опирався на історичний матеріал, то картини вражають яскравістю барв, свіжістю колориту, драматизмом та істинно художнім відображенням дійсності. Такими видаються сцени вибору кошового і особливо опис невідьницького базару в Кафі й захоплення цього міста козаками.

Повість «Палій, воскреситель Правобережної України» (1896-1897) – авторська переробка і довільний переклад російськомовного роману «Царь и гетман». Цей твір був ще нудніший, ніж «Дві долі»; у такому вигляді його відмовилися публікувати «Киевская Старина» і ЛНВ, як згадував Є.Чикаленко, тому, побоюючись, що письменник усе ж таки спробує надрукувати самостійно, разом із М.Комарем дещо переробили його [9, 194].

В основі повісті лежать події доволі складного й неоднозначного періоду в історії України, названий «руїною». Д.Мордовець не зумів зважено й об'єктивно підійти до змалювання епохи, хоча, за його ж словами, «спеціально займався історією Мазепи, але потім з різних причин закинув цю затію, як незручну» [17, 613]. Твір побудовано за принципом протистояння героїв, де на одному полюсі повністю позитивний образ Семена Палія, а на другому – демонізований образ гетьмана Івана Мазепи. Образ фастівського полковника Д.Мордовець не просто ідеалізує, а значною мірою міфологізує: «Родився він з попелу, він вийшов із Борзни <...> ні куля не бере, ні шабля не вруба, мов залізо або тую крицю <...> сам гармати заряджає навхрест і б'є верстов за двадцять, <...> кінь у нього такий, що ледве земля його держить...» [11, 82]; самого чорта спалив, а його поява на полі бою під час Полтавської битви змушує прихильників Мазепи перейти на бік Петра І. Створюючи цей образ, письменник справедливо відводить йому роль видатного воїна і полководця, українського звитязця, який брав участь у численних походах; був грозою татар; тримав у постійній напрузі поляків, навіть попри домовленості; «засівав руїну». Протистояння між ним і гетьманом Мазепою («пеклом дише старий Мазепа, що рядом з Гетьманщиною, за Дніпром, заводиться нова Україна, нове царство – царство Палієве») як такого не було, адже вони часто зустрічалися, листувалися, ходили в спільні походи, а лівобережний гетьман час від часу надавав фастівському полковнику допомогу проти поляків, до того ж підтримував фінансово, і навіть купив для родини Палія дім на Подолі. Ситуація змінилася 1704 року, коли антипольське повстання і подальші кроки Палія щодо розширення територій свого володіння, обернулися «польським походом» Мазепи. Щоб не вести братовбивчої війни, останній дійсно і ув'язнив Палія, передав його царю, звинувативши в домовленостях зі шведським королем Карлом XII. Що ж до змалювання образу Івана Мазепи, Д.Мордовець дотримується офіційного проімперського погляду й подає його як великого відступника й зрадника, котрий тільки й марив титулом: «*Dei gratia – Mazepa Premius Ukraine et Sarmatiae rex magnus*». Насправді ж, збагнувши політику Петра І щодо України, Мазепа мріяв про одне – об'єднати обидва береги і припинити взаємознищення. У цілому статичний, спотворений образ гетьмана Мазепи наскрізь є негативним.

Висновок: Попри часто-густо дошкульну і справедливу критику творчості Д.Мордовця, його соціально-проблемна проза засвідчує ідейно-тематичне і стильове розмаїття, талант кількома штрихами передати трагічність долі «малої людини», уникаючи ідеалізації селянської верстви. Свій певний борг перед українською літературою, вочевидь, прозаїк і сам усвідомив під кінець життя, про що свідчить алегорична мініатюра «Будяк» і ліричне оповідання «Скажи, місяченьку». Його історико-популяризаторські розвідки та художньо-історичні твори були неодмінною складовою як приватних, так і публічних бібліотек, на рівні з історичними монографіями М.Костомарова чи В.Соловйова. Д.Мордовець долучився до формування тогочасної масової літератури з усіма її рисами: легкий стиль, історія як екзотична принада чи рамка, у яку вплетена розповідь (не обов'язково достовірна, з нашаруванням різних, переважно народного походження легенд чи переказів) про особисте життя історичних осіб, просторово-часове зміщення.

Список використаної літератури

1. Крип'якевич І. П. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів, 1990. – С. 267, 268.
2. Мордовець Д. З минулого та пережитого. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/spog77.htm>
3. Мордовцев Д. Н. И. Костомаров по моим личным воспоминаниям // Д. Мордовцев // Новь. – 1888. – № 16. – С. 211–217.
4. Франко І. Д. Л. Мордовець. Оповідання... [Рец.] // Ватра. – Стрий, 1887.
5. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1980. – Т.48. – 478 с.
6. Антонович В. Сагайданний. Историческая повесть Д.Мордовцева. С-Петербург. 1882 // Киевская Старина. – 1882. – №10. – С.142.
7. Дорошкевич Г. Д. Мордовець як літературна і громадська постать. // Україна. – 1930. – №42. – С.41-69.
8. Стебницький П. З архіву Д.Л.Мордовцева // Україна. – 1907. – Т.3. – Кн.3. – С.285-310.
9. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Нью-Йорк, 1955.

10. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Додаткові томи. – К., 2008. – Т. 53. – С.187.
11. Мордовець Д. Твори. В 2 т. – К., 1958, –Т. 1. – С. 73.
12. Денисюк І.О. Розвиток української малої прози XIX – поч. XX ст. – Львів, 1999. – С. 76.
13. Літературознавча енциклопедія. У 2 т. К., 2007. – Т. 1. – С. 89.
14. Милюков Ю.Г. Мордовцев Даниил Лукич // Русские писатели. Библиографический словарь. – М., 1990. – Ч.2. – С.50-51.
15. Мордовец Д. Мамаєво побоище. – М., 1881. – С.126.
16. Сиротюк М.Український радянський історичний роман. – К., 1962.
17. Мордовцев Д. Царь и гетман – М., 1993. – С.613.

Одержано редакцією 13.05.2015 р.
 Прийнято до публікації 27.05.2015 р.

Аннотація. *Бойко Н. Даниил Мордовец: некоторые аспекты жизни и творчества.* В статті проаналізовані окремі аспекти культурно-общественной, публицистической и литературной деятельности Д.Мордовца – известного российского писателя с глубокими украинскими корнями. Большинство его произведений принадлежит русской культуре, однако Д.Мордовца следует вписывать в украинский литературный контекст, прежде всего учитывая национальную самоидентификацию и деятельное участие в украинских культурно-просветительских проектах. Акцентируется его активное участие в культурно-общественной жизни сообщества украинцев в Петербурге; в учреждении традиции памяти Т.Шевченко, в собрании, издании и популяризации произведений. Д.Мордовец присоединился к формированию шевченкианы, речь идет о рецензии на «Кобзарь», статье «Годовщина Шевченко в Петербурге» и других. Анализ малой прозы конца 1850-х годов свидетельствует о ее связи с украинской литературной традицией на стилевом и идейно-проблемном уровне. В центре авторской обсервации – жизнь «маленького человека», полная ежедневных испытаний, обусловленных социальной несправедливостью. Эти произведения по стилю и тематике близки к «Народным рассказам» Марка Вовчка, однако не являются эпигонскими. Выделены лиризм, юмор и ирония малой прозы как особенности индивидуального стиля писателя. Проза конца 1880-х годов характеризуется жанрово-стилевым новаторством, речь идет об арабесках, фрагментарной малой прозе; из этого ряда произведений проанализирована арабеска «Сон – не сон ли». В творчестве писателя этого периода появляется ряд художественно-исторических произведений, которыми автор стремился популяризировать историю Украины, ознакомить читательскую аудиторию с выдающимися историческими деятелями. Однако специфический авторский подход к изображению исторической действительности – трафаретность и анахронизм – стали причиной резкой критики и снижения читательского внимания к произведениям.

Ключевые слова: проза, рассказы, образ, жанр, арабеска, источник, историческая разведка.

Summary. *Boiko N. Danilo Mordovets – some aspects of life and his works.* The article analyzes some aspects of cultural, social, journalistic and literary activities D.Mordovets – known Russian writer with a deep Ukrainian roots. Most of his creative works owned by Russian culture, but D.Mordovets should insert in the Ukrainian literary context, especially in view of national identity and active part in the Ukrainian cultural and educational projects. Its active participation in cultural and public life of the Ukrainian community in Petersburg; initiating a tradition of commemorating Taras Shevchenko, collection, publication and promotion of works. D.Mordovets contributed to the formation shevchenkiyani, talking about a review of the «Kobzar», article «Anniversary Shevchenko in St. Petersburg» and so on. Analysis of short story late 1850s demonstrates its relationship with the Ukrainian literary tradition in style and ideological problematic level. In the center of the author's observation – life «little man» full of daily trials, caused by social injustice. These works in style and subject matter close to the «People's stories» Marko Vovchok, but not epigonous. Thesis there is determined lyricism, humor and irony small prose as features individual style of the writer. Prose end of 1880 is characterized by genre and stylistic innovation, talking about arabesques, small fragmented prose; this series of works analyzes arabesque «Sleep – not a dream». The creative works of the writer of this period a number of artistic and historical works, which the author sought to popularize the history of Ukraine, to familiarize readership of outstanding historical figure. However, the author's specific approach to the depiction of historical reality – anachronism – caused sharp criticism and reduce the reader's attention to the works.

Keywords: prose, little story, character, genre, arabesque, source, historical exploration.